

MEGJEGYZÉSEK ERDÉLY KORAI FALKÉPFESTÉSZETÉHEZ: ESETTANULMÁNY NÉGY SZÁSZFÖLDI ROMÁN KORI TEPLOM KIFESTÉSÉRŐL

Kulcsszavak: középkori falképfestészet; román kori építészet; 13. század; 14. század; erdélyi százszok

Az erdélyi középkori falképfestészet stílustörténeti összefoglalói a legutóbbi időig a homoródi szentély 1300 körülre keltezett kifestésével kezdődtek,¹ és a 14. századtól a 16. század elejéig tartó időszakra fókuszáltak. A lehetséges 13. századi előzményekről rendszerint csak említésszinten esett szó,² vagy olyan, erdélyi szász szerzők által jegyzett, német nyelvű monografikus tanulmányokban, amelyeket nem hasznosított a későbbi magyar és román nyelvű kutatás.³

* KÓNYA Anna (1990), PhD, művészettörténész, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Kutatási Osztály, konyaanna@gmail.com

- 1 Vasile DRĂGUT: *Arta gotică în România*. Meridiane, Buc., 1979 (a továbbiakban DRĂGUT: *Arta gotică*). 188–192; Dana JENEI: *Pictura murală gotică din Transilvania*. Noi Media Print, Buc., 2007 (a továbbiakban JENEI: *Pictura murală*). 46–47.
- 2 Virgil VĂTĂȘIANU: *Istoria artei feudale în Țările Române*. Ed. Academiei RPR, Buc., 1959. 396 (az erdélyi román kori templomok gyakran nem voltak falképekkel díszítve); DRĂGUT: *Arta gotică*. 188 (falképek nyomai Kisdisznódon és Kercen). Tóth Melinda Árpád-kori falfestészetéről szóló munkájában csak említésszerűen foglalkozik erdélyi emlékekkel, melyeket személyesen nem volt alkalma tanulmányozni; a homoródi mellett a homoróddaróci falképek esetében is 13. század végi keltezéssel számol. Tóth Melinda: *Árpád-kori falfestészet*. Akadémiai, Bp., 1974 (Művészettörténeti Füzetek 9). 160–161, 167–168. A szászföldi román kori templomok kifestéséről szóló eddigi legteljesebb összeállítást Maria Crîngaci Țiplic adja, Vățășianuhoz hasonlóan felvetve, hogy az ismert falképtöredékek alacsony száma annak lehet betudható, hogy a korai templomokat, felszentelési keresztekkel leszámítva, jellemzően nem díszítették falképekkel. Maria CRÎNGACI ȚIPLIC: „Oaspeții Germani” în sudul Transilvaniei. *Istorie, arheologie și arhitectură (secolele XII–XIII)*. Ed. Academiei Române, Buc., 2011. 87–88.
- 3 Fritz BALTHES: *Alte Wandmalereien in der Kirche zu Heltau*. Jahresbericht des Sebastian Hann Vereins 1908–1909. III–VII; Erhard ANTONI: *Zur Baugeschichte und Inneneinrichtung der Großschenker Kirche*. Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde L(1927). 9–10. sz. 123.

Az utóbbi egy-két évtized falképfeltárásai a kronológiai keretek újragondolására készítették a téma kutatóit. Boroskrakkón a legkorábbi, figurális ábrázolásokat is tartalmazó kifestési réteg esetében Kiss Lóránd restaurátor,⁴ majd Szabó Tekla⁵ javasolt 13. századi, 1300 körüli keltezés, mely Dana Jenei legutóbbi összefoglaló munkáiba is beépült.⁶ Weisz Attila a széki templomban feltárt, az első falképréteg kváderfestésén található töredékek kapcsán hívja fel a figyelmet a 14. századi erdélyi falképfestész 1300 körüli vagy akár korábbi előzményeire.⁷ A korai időszakot érintő, minden bizonnyal legjelentősebb felfedezés a Nagydisznódon, 2019–2022 között feltárt nagy felületű, bár rendkívül töredékes kifestés, melynek apropóján Kiss Lóránd több előadásban és egy tanulmányban irányította a szakma figyelmét a nagysinki és nagydisznódi román kori bazilikák legkorábbi vakolatrétegén fennmaradt, a 13. századra keltezhető falképekre.⁸

Hasonlóképpen a 13. századi, illetve 1300 körüli erdélyi falképfestészetről való tudásunk bővítése a célja jelen tanulmánynak is, melyben négy szászföldi román kori templom első vagy első két kifestési periódusához tartozó falképeit vizsgálom. A templomok közül három – az alcinai, kisdisznódi és nagysinki – a 13. századi erdélyi szász egyházi építészet meghatározó típusát követő, háromhajós bazilika, míg a homoródi egy egyhajós, szentélynégyszöggel és félköríves apszissal záródó, nyugati tornyos templom. Építéstörténetüket tekintve – akárcsak az emlékcsoport egésze esetében – sok a kronológiai bizonytalanság. Míg az alcinai templom román kori fázisának pontos kronológiájával kapcsolatban nem foglal állást az építészettörténeti szakiro-

- 4 Kiss Lóránd: *Picturile murale medievale ale bisericii reformate din Cricău (jud. Alba)*. Annales Universitatis Apulensis. Series Historica XVI(2012). 293–298 (13. század második fele).
- 5 SZABÓ Tekla: *Boroskrakkó újonnan előkerült freskótöredékei = A szórvány emlékei*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Teleki László Alapítvány, Bp., 2013. 117, 130 (1300 körüli évtizedek, legkorábban 13. század utolsó harmada).
- 6 Dana JENEI: *Goticul în Transilvania. Pictura*. Oscar Print, Buc., 2016 (a továbbiakban JENEI: *Goticul*). 28; uő: *Pictura gotică din Transilvania = Arta din România. Din preistorie în contemporaneitate*. I. Red. Răzvan THEODORESCU–Marius PORUMB. Ed. Academiei Române–Mega, Buc.–Cluj–Napoca, 2018 (a továbbiakban: JENEI: *Pictura gotică*). 249. A Szent László-legenda megfestése miatt Jékely Zsombor valószínűbbnek tartja, hogy a falképek a 13. század végénél később, már a 14. század első évtizedeiben készültek. JÉKELY Zsombor: *A korai Szent László-ciklusok narratív rendszere és előképei = Szent László kora és kultusza: Tanulmánykötet Szent László tiszteletére*. Szerk. KERNY Terézia–MIKÓ Árpád–SMOHAY András. Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, Székesfehérvár, 2019. 84, 98–99.
- 7 WEISZ Attila: *Az ördögösfüzesi református templom középkori emlékei = Középkori művészet a Szamos mentén*. I. *Templomok a Mezőségtől Beszterce-Naszódig*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Iskola Alapítvány–Möller István Alapítvány, Kvár–Bp., 2021. 317–318, 322–323.
- 8 Kiss Lóránd: *Nagydisznód és Nagysink középkori falképei. Festőrestaurátori kutatási jelentés*. In *Situ. Műemlékvédelem a Kárpát-medencében 1(2020)*. (a továbbiakban Kiss: *Nagydisznód és Nagysink*). 129–141.

dalom,⁹ a föltehetően 1200 körül elkezdett kisdisznódi templom befejezését egyes szerzők 1223 előttre, míg mások a tatárjárás utánra teszik.¹⁰ Megoszlanak a vélemények a nagysinki templom esetében is, melynek keletkezését illetően a 13. század első¹¹ és második fele¹² is felmerült, míg a homoródi templomot egységesen az erdélyi szász betelepülést követő, második nagyobb templomépítési hullámhoz sorolja a kutatás, azt a 13. század második felére datálva.¹³

Míg a következőkben ismertetett falképek mai tudásunk szerint jó eséllyel a 13. századra vagy az 1300 körüli évekre tehetőek, pontosabb keletkezésükre – tekintettel az építéstörténettel kapcsolatos bizonytalanságokra és a falképek rendkívül töredékes állapotára – nem teszünk kísérletet. A tanulmány a falképtöredékek részletes leírását adja, az eddig nem azonosított ábrázolási témák és motívumok meghatározására is törekedve.

ALCINA

Alcinán a mainál rövidebb szentéllyel rendelkező, háromhajós román kori bazilikát a 14. század közepe után bővíthették meghosszabbított, sokszögzáródású szentéllyel.¹⁴ A gótikus átépítés alkalmával a teljes szentélybelsőt kifestették; a falképek a 2007-es

- 9 Az alcinai falképekről szóló szakdolgozatomban a 13. század első felét valószínűsítettem. KÓNYA Anna: *The Virgin Mary, the Apocalyptic Horsemen, and the Tree of Jesse: The Wall Paintings of the Parish Church in Alțâna (Alzen, Alcina)*. MA szakdolgozat, kézirat. Közép-európai Egyetem, Bp., 2013 (a továbbiakban KÓNYA: *Wall Paintings*). 11–17. Online: https://libsearch.ceu.edu/permalink/43CEU_INST/179qfpk/alma991003607534808861 (utolsó megtekintés: 2025. 03. 22.) Az alcinai templom építéstörténetéhez lásd még Hermann FABINI: *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*. I. Monumenta Verlag–Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, Hermannstadt–Heidelberg, 2002. 17–20; ȚIPLIC: *i. m.* 142–143 (mindkettő korábbi szakirodalommal).
- 10 Az utóbbi vélemény szerint a templom nyugati része már a 13. század második felében épülhetett ki. A szakirodalomban felmerült álláspontok összefoglalását lásd ȚIPLIC: *i. m.* 188; Daniela MARCU-ISTRATE: *Church Archaeology in Transylvania (ca. 950 to ca. 1450)*. Brill, Leiden–Boston, 2022. 215–216.
- 11 HALAVÁTS Gyula: *Nagysink környéki építészeti műemlékek*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából VII(1916). 1. sz. 143–148; FABINI: *i. m.* 243–249 (további szakirodalommal); MARCU-ISTRATE: *i. m.* 239.
- 12 ȚIPLIC: *i. m.* 183–184.
- 13 Vasile DRĂGUȚ: *Despre picturile murale ale bisericii fortificate din Homorod*. Studii și Cercetări de Istoria Artei 11(1964) (a továbbiakban DRĂGUȚ: *Homorod*). 102–109; ȚIPLIC: *i. m.* 226–227 (további szakirodalommal).
- 14 KÓNYA: *Wall Paintings*. 11–17.

felújítás során kerültek napvilágra.¹⁵ Míg a festett felületek többsége a 14. század második felére keltezhető periódushoz tartozik, a restaurátori kutatás két korábbi falképtörédeket azonosított, amelyek föltehetően a 13. századi bazilika korai kifestésének részét képezték.¹⁶

A szentély északi falán, a román kori falszakasz keleti végén festett architektonikus keret látható (1. kép). A kettős fekete kontúrral meghúzott, töredékesen fennmaradt kompozíción egy háromszögormozattal koronázott, állótéglalap-alakú motívum ismerhető fel, melyet a sarkokban vízszintes és függőleges, részben szintén duplán megrajzolt vonalak tagolnak. A 2007-es helyreállításkor a négyszög belsejében egy, a későbbiekben visszafalazott fülkét tártak fel, amely föltehetően a román kori szentély szentségtartó fülkéje volt; az architektonikus keret ennek a dísze lehetett.

A szentségtartó fülkék falképdíszítéssel való hangsúlyozása széles körben elterjedt volt a középkor folyamán, bár az Árpád-kori Magyarország területéről alig ismert erre példa.¹⁷ Ezt a megoldást alkalmazták később Alcinán a meghosszabbított gótikus szentély záródásának északi oldalán kialakított fülke esetében is, amely fölé a 14. századi kifestés részeként egy monumentális Jessze fája kompozíciót festettek. A Krisztus földi genealógiájaként a Megváltó megtestesülését felidéző Jessze fája, a fiókaít saját vérével tápláló pelikán eucharisztikus motívumával kiegészülve különösen találó dísze volt a Krisztus testével azonos Oltáriszentség tárolására szolgáló fülkének.¹⁸

Egy további, a korai szentségtartó fülke díszével talán egykorú, szintén fekete rajzban fennmaradt töredék a déli diadalívpillér nyugati oldalán látható, jelenleg egy

15 Ezt követő teljes feltárásukat és restaurálásukat Kiss Lóránd és csapata végezte. A falképegyüttesről lásd KÓNYA Anna: *Ikonográfiai összefüggések az alcinai templom falképein = Kóstolni a szép-tudományba – Tanulmányok a Fiatal Művészettörténészek IV. Konferenciájának előadásaiból*. Szerk. SZÉKELY Miklós et al. Centrart Egyesület, Bp., 2014 (a továbbiakban KÓNYA: *Ikonográfiai összefüggések*). 45–59; uő: *Az alcinai evangélikus templom falképeinek stílusa = Certamen II. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*. Szerk. EGYED Emese–BOGDÁNDI Zsolt–WEISZ Attila. EME, Kvár, 2015 (a továbbiakban KÓNYA: *Az alcinai templom*). 317–327.

16 KÓNYA: *Az alcinai templom*. 318. Köszönöm Kiss Lórándnak, hogy technikai megfigyeléseit és fotóit megosztotta velem. Nem kizárható emellett, hogy a főhajóban az északi pillérek felett megfestett, mára csak nyomaiban fennmaradt három felszentelési kereszt szintén a korai periódushoz tartozott. Ileana BURNICHIOIU: *Cruci de consacrare medievale din Transilvania și din vestul României*. Annales Universitatis Apulensis. Series Historica 18(2014). 1. sz. 66.

17 Annak ellenére, hogy a 13. században már elterjedt volt a szentségtartó fülkék használata. SZAKÁCS Béla Zsolt: *Árpád-kori építészeti hagyományok Szepes és Sáros megyében*. I. Teleki László Alapítvány, Bp., 2023. 277–295 (13. századi és a 14. század első felére tehető példakkal).

18 KÓNYA: *Ikonográfiai összefüggések*. 50, 53.

énektábla által részben eltakarva (2. kép). Jobboldalt egy háromnegyed profilban a kompozíció közepe felé forduló, koronás férfifej vehető ki, enyhén ívelt szemöldökökkel, föltehetően szakállal, egyenes vonalú bajusszal és hullámos hajjal. Mögötte, a restaurálás előtti fotón (jelenleg takarásban) megfigyelhető egy enyhén ferde, hosszú nyelű, felül kiszélesedő díszben végződő tárgy (talán jogar) részlete; az ettől jobbra kirajzolódó töredékes motívum föltehetően egy, a király mögött álló, szintén félprofilban balra forduló férfi tömött szakállal, nyaka és előrenyújtott karja (3. kép). A kompozíció bal oldalán egy, a királyalakkal szembenéző további koronás fej tűnik fel; valamivel magasabb pozíciója talán annak köszönhető, hogy áll a vele szemben valószínűleg trónon ülő király előtt. A bal oldali királyfejtől balra, valamivel lennebb, egy föltehetően a háta mögött álló, a trónoló királlyal szintén szembeforduló alak előrenyújtott keze és alkarja vehető ki. A kompozíciót felülről széles díszítősáv keretezte, melyet felül és föltehetően alul is kettős vonal szegélyezett.

A minimum négy szereplőt és köztük legalább két királyt felvonultató narratív jelenet talán a *Három király Heródes előtt* epizódot ábrázolta¹⁹ (az ennél gyakoribb *Királyok imádása* nem valószínű a két király szembeforduló pozíciója miatt,²⁰ koronáik eltérő kialakítása is eltérő csoportba tartozó szereplőkre utal). Ebben az esetben jobboldalt a föltehetően trónoló és esetleg hatalmi jelvényként jogart tartó²¹ Heródes látható, a mögötte álló férfi az ő udvarához tartozhatott. A Heródes elé járuló három király közül valószínűleg a legidősebbnek a feje látható, és a középső király keze. Az Árpád-kori falképfestészetben a (fő)hajó legjellemzőbb díszai a krisztológiai ciklu-

19 Nehezen összeegyeztethető ugyanakkor ezzel az azonosítással egy töredékes részlet: a bal oldali király háta mögött, fejével egy vonalban mintha egy szemet és fölötte szemöldököt látnánk. Amennyiben az efölötti íves vonal egy fej kontúrja, ez eltér a két király koronás fejétől, így nehezen elképzelhető a *Háromkirályok* közül a középső fejeként. A restaurálás előtti fotón csak részben beazonosítható, halvány vonalakból kirajzolódó részlet értelmezése ugyanakkor nem egyértelmű.

20 Bár a 13–14. századi festészetben gyakori kompozíciós megoldás, hogy a második király hátrafordul a legfiatalabb király felé, fejük ekkor egy vonalban helyezkedik el (vagy a középső király a magasabb), és rendszerint egymáshoz közelebb állnak (lásd például Nagydisznódon Kiss: *Nagydisznód és Nagysink*. 132, 6. kép).

21 A restaurálás előtti fotón látható töredékek alapján nem a jobb oldali király mögött álló alak tartja az általam feltételelesen jogarként azonosított tárgyat. A *Három király Heródes előtt* témának ugyanakkor több olyan ábrázolása ismert, ahol a félprofilban ábrázolt Heródes a háromkirályoktól messzebb eső (az alcinaihoz hasonló elrendezés esetén bal) kezében tartja a jogart, aminek következtében a ferdén vagy csaknem függőlegesen elhelyezett tárgy feje Heródes feje mögött tűnik fel, akárcsak Alcinán: Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, Hs 156142, *Codex aureus Epternacensis*, fol. 18^v, 1030 körül (<https://dlib.gnm.de/item/Hs156142/40>, utolsó megtekintés: 2025. 03. 22.); Koppenhága, Det Kongelige Bibliotek, MS. Thott 143 2°, *Koppenhágai pszaltérium*, fol. 10^r, 12. század (<https://permalink.kb.dk/permalink/2006/manus/242/eng/10+recto/>, utolsó megtekintés: 2025. 03. 22.).

sok;²² egy, a Jézus gyermekségének egyik epizódját ábrázoló kompozíció így jól illeszkedhetne a korabeli dekorációs sémákba.

NAGYSINK

Nagysinken ma két helyen látható a román kori bazilika első kifestési periódusához tartozó, vörös színekben fennmaradt összefüggő falképfelület.²³ A főhajó északi falának diadalívhez közel eső szakaszán, az északkeleti torony bejárata felett Szent Lőrinc vértanúságát festették meg (4. kép). A feltárt felületen a nagyarányú, sokalakos kompozíció szélei közül csak az alsó szegély látszik, a kutatósávok alapján a jelenet kétoldalt és felfelé, a vakolat alatt folytatódik. A nagyrészt tisztítatlan felülethez tapadó vakolat és meszelés egyes részleteket elfed vagy nehezen olvashatóvá tesz.

A kompozíció előterében a vértanú szent lángnyelvek által perzsel, meztelen teste a képsíkkal csaknem párhuzamosan megfestett rostélyhoz kötözve tűnik fel. Hátrahajtott fejét dicsfény övezi, karjait a törzse mellett egyenesen kinyújtva kötözték a testéhez, a ma látható részletek alapján lábait is egyenesen tartja. A rostély alatt és a felső széle fölött is kivehetők a máglyát alkotó, átlósan elrendezett apró farönkök.

A Szent Lőrincet körülálló alakok közül a ma látható felület jobb és bal szélén álló két férfi fújtatóval élénkíti a tüzet. Balról a második alak föltehetően egy hosszú nyelű, kétágú vasvillát tart. A tőle jobbra álló szakállas férfi ruházatával, testtartásával és karakteres, kidolgozott arcvonásaival is kiemelt szereplője a jelenetnek. Lendületes, ívelt redőkkel tagolt fehér tunikaszerű ruhát és hálósípkaszerű, szoros fejfedőt (*coiffe*) visel, jobb karját behajlítva nyújtja előre, baljával egy hosszú nyelű tárgyat emel a magasba.²⁴ Profilban jobbra fordított, karikaturisztikus vonásokkal megrajzolt feje a Villard de Honnecourt vázlatkönyvének egyik férfifejével megegyező típust követ:²⁵

22 TÓTH: *i. m.* 19. Erdélyben Nagydisznódon maradtak fenn Krisztus életéből vett jelenetek töredékei a főhajót a mellékhajótól elválasztó pillérekben.

23 A Kiss Lóránd által 2015-ben végzett restaurátori falkutatás alapján a még vakolat alatt levő falképfelületek a jelenleg láthatók háromszorosát tehetik ki, és a mintegy 96 m²-re becsült középkori festett felület csaknem kétharmada a legkorábbi, Árpád-kori réteghez tartozhatott. Kiss: *Nagydisznód és Nagysink*. 129–141, 134–135.

24 A jelenet ábrázolásain leggyakrabban előforduló, hosszú nyelű eszköz a Nagysinken is feltűnő vasvilla. Tekintve azonban, hogy itt a bot vége nem villás, és távol esik Lőrinc rostélyától, elképzelhető, hogy másfajta tárgyról van szó, amely a jelenet felső szélének feltárása után talán azonosítható lesz.

25 Paris, Bibliothèque nationale de France, MS Fr. 19093, fol. 9^v. A fólió nagyobb részét a laoni székesegyház egyik tornyának alaprajza és a hozzá tartozó leírás tölti ki. A lap alján fejjel lefelé elhelyezkedő férfifej forrása ismeretlen; Carl F. Barnes érvelése szerint ez lehetett az első rajz a fólión, melyet eredetileg a később megfordított lap tetején helyeztek el. Carl F. BARNES: *The Portfolio of Villard de Honnecourt* (Paris, Bibliothèque nationale de France,

a tágra nyitott, felfelé néző, nagy szem, a hullámzó szemöldök, az alsó ajak és áll közötti hangsúlyos bemélyedés, a fejfedő és az alóla előbukkanó hajfürtök is jól összehasonlíthatók (5–6. kép).²⁶

A jelenet alsó szegélyéből két párhuzamos, vörös sáv kivehető, közöttük a sávok szélességének megfelelő közzel. Ez alatt a toronyaljba vezető ajtó fölkéjének félköríves záródását perecforma leveles indákból kialakított díszítőfestés szegélyezte, amely ma egy rövid szakaszon van feltárva (7. kép).

A legkorábbi kifestési réteghez tartozó töredékek másik csoportja ma a főhajó késő gótikus boltozata felett, a padlásterben található (8. kép). A diadalív nyugati oldalának figurális kompozícióját felülről az előbbivel rokon, de egyszerűbb kialakítású perecforma növényi motívumokból álló, kettős sávok által közrevelt keretdísz szegélyezte, mely a diadalív felső részén nyíló félköríves ablakok záradékaiban húzódik. Közvetlenül a díszítősáv alatt töredékesen fennmaradt, vörös dicsőfényekbe foglalt fejek sorakoznak; az északi ablaktól jobbra egy félprofilban középfelé forduló szakállas fej vonásai jól kivehetőek. Az alakok talán egy *Utolsó ítélet* részét képező apostolgalériához tartoztak;²⁷ az ítéelő Krisztus központi alakja ebben az esetben a késő gótikus boltozat záradékvonala alatt levő felületen lehetett megfestve. Az északi ablak bélletének északi oldalát egy félprofilban, hátraforduló fejjel, ívelt nyakkal és megemelt szárnyakkal ábrázolt, álló madáralak díszíti.

KISDISZNÓD

A kisdisznódi templom belsejében viszonylag nagy felületen fennmaradt egy korai, felszentelési keresztek is hordozó vakolat, az egykori falképdíszítésből azonban csak pár elszigetelt töredék őrződött meg. A főapszist a szentélynégyesztől elválasztó hevederív bélletén föltehetően két különböző falképréteg tevődik egymásra: egy

MS Fr 19093). *A New Critical Edition and Color Facsimile*. Ashgate, Farnham–Burlington, 2009 (további szakirodalommal).

26 A fej típus további példáját a dunántúli Csempeszkopács 13. század végére keltezett falképén találjuk, az apszis déli oldalán a diadalívtől számított harmadik apostol ábrázolásán. Bár ezúttal kisebb mértékűek a Villard által megőrzött férfi fejjel való hasonlóságok, jellegzetes rokon vonások például a fejnek a többi apostolétól eltérő profil beállítás, a szem és szemhéjak oldalt lefelé ívelő vonalai vagy az arc markáns profilja az előreugró homlokkal és az alsó ajak alatti hangsúlyos bemélyedéssel. A csempeszkopácsi falképekhez lásd Tóth: *i. m.* 91.

27 Kiss: *Nagydisznód és Nagysink*. 137. Az *Utolsó ítélet* témának a diadalív hajó felőli oldalán való megfestése bevett megoldás volt, Erdélyben Széken és Bádokon találunk erre példát a 14. századból; lásd JÉKELY Zsombor: *A kéméndi református templom és középkori falfestményei*. In *Situ. Műemlékvédelem a Kárpát-medencében III* (2022). (a továbbiakban: JÉKELY: *Kéménd*). 14.

világosszürke, (növényi) ornamentális kifestés és egy medalionokba foglalt félalakokat ábrázoló kompozíció; emiatt a tisztítatlan, töredékes állapotú felület különösen nehezen olvasható (9–10. kép).²⁸ Az ívbélletet nyolc, váltakozva sárga és rózsaszínben megfestett, geometrizáló növényi indadísszel összekapcsolt medalion tölti ki. A medalionokat és a belőlük kiinduló, két hatszög által közrevett rombuszalakot formázó indaszárakat fehér gyöngysor díszíti. A medalionok alsó és felső részén kétoldalt a hatszögekbe hurkolódó, majd visszakanyarodó száron egy-egy levél nő ki.

Ívbélleteken, medalionokba foglalt bűsztök formájában többféle témát ábrázolhattak: az okos és balga szüzek tízes csoportja mellett apostolok és próféták is feltűntek hasonló elrendezésben. Kisdisznódon a valószínűleg dicsfény nélkül, nyolcas csoportban ábrázolt alakok talán próféták lehetnek. Szintén a szentélynégyyszög és az apszis közötti hevederíven kapott helyet a próféták – ezúttal hatos – csoportja Nagydisznódon, és föltehetően ugyanezt a témát festették meg hasonló elhelyezésben Homoródon is.²⁹

Az apszisban, a félkupola alsó részén vörös és sárga, ma már nehezen értelmezhető töredékek őrződtek meg, melyek föltehetően a concha kompozíciójának alsó szegélydíszét alkották (11. kép). A sárga és vörös festést tartalmazó, alul fekete kontúrral határolt sáv közepén, a keleti ablak fölött felül ívesen elvékonyodik. Tekintve, hogy a félkupolában jó eséllyel a mandorlában trónoló Krisztus volt megfestve,³⁰ nem zárható ki, hogy a szegélydíszbe közepén felülről belemetsző, ma nagyrészt fehér³¹ felület Krisztus mandorlájához tartozott. Ez a kompozíciós megoldás összevethető lenne a Nagydisznódon jobb állapotban fennmaradt részlettel,³² ahol az apszisfal apostolgalériáját felülről keretező díszítőszávot közepén, a keleti ablak fölött megszakító, széles V alakú vörös sáv minden bizonnyal Krisztus mandorlájának alsó része (12. kép).³³

A szentély északi és déli falán, valamint a főhajó nyugati falán, a bejárat fölött, a fehér vakolatra barnászörös színnel festett felszentelési keresztek láthatók.³⁴ Az egyszerű kialakítású, körbe foglalt, egyenesszárú keresztek közeli analógiáit Nagydisz-

28 A két kifestés nem mindenhol különíthető el jól szabad szemmel; a medalionok és a hozzájuk tartozó indák helyenként láthatóan ráfednek a fehéres növényi díszítőfestésre. Kiss Lórándnak köszönöm az észrevételt, hogy az a mód, ahogy a két réteg váltakozva egymás mellett látható, esetleg a mindkét esetben alkalmazott mészfestésnek (*Kalkmalerei*) lehet köszönhető, ami a román korban elterjedt festéstechnika.

29 Lásd alább.

30 TÓTH: *i. m.* 19; JENEI: *Goticul.* 94.

31 Helyenként okker és rózsaszín festéknyomokkal.

32 A főapszist itt késő gótikus boltozat fedi, a román kori félkupolának csak az indítása maradt meg.

33 Kiss Lóránd: *A nagydisznódi és nagysinki evangélikus templomok falfestményei. Kutatások és falképfeltárás.* Előadás a 2023-as szászbogácsi nyári egyetemen, 2023. 08. 01. A nagydisznódi falképekről lásd még Kiss: *Nagydisznód és Nagysink.* 129–137.

34 BURNICHIOIU: *i. m.* 71–72.

nódon találjuk; Ileana Burnichioiu gyűjtése alapján emellett Kiskapuson és Kéménden maradtak fenn hasonló színű és szerkezetű, a szerző által a 13. századra datált felszentelési kereszték.³⁵

A templombelsőben fennmaradt töredékek mellett Hermann Phleps 1924-ben közölt felmérési rajza egy ma már nem látható ábrázolást örökít meg az északi diadalív pillér belső oldalán (13. kép).³⁶ Rajzán két egymás felé forduló, dicsfényes alak felsőteste látható egy-egy háromkaréjos, karcsú oszlopokra támaszkodó árkád alatt.³⁷ A festett építészeti részletek alapján elképzelhető, hogy a kompozíció már a 14. században készült; hasonló kialakítású, konzolokra és karcsú oszlopokra támaszkodó, háromkaréjos árkádok Alcinán, a 14. század második felére keltezhető falképretegen láthatók.³⁸

A nyugati kapu lépcsős szerkezetű, váltakozva hasábokból és hengertagokból álló archivoltján is festett díszítés nyomai figyelhetők meg (14. kép).³⁹ Fentről a második hasábprofil külső homloksíkján vörös-fehéres cikcakkdísz töredékei maradtak fenn. A hasábelemek alsó részén és a hengertagokon réteggöveket imitáló kifestés látható, festett, kettős vörös fúgavonalak között rózsaszín, sárga és fehéres felületekkel. Helyenként egy élénkebb rózsaszín háttéren vörös színű márványfestés maradt fenn, melyről ma szabad szemmel nem egyértelműen eldönthető, hogy ugyanehhez a periódushoz tartozott-e.

HOMORÓD

A homoródi templom szentélynégyyszögéből és félköríves apszisból álló, egykori szentélyében (jelenleg a keleti torony földszintjét képező, a hajótól elfalazott melléktér) hagyományosan három különböző középkori kifestési réteget tartott számon a művészettörténeti kutatás.⁴⁰ A szentélynégyyszögre és az apszisra is kiterjedő, legnagyobb felületen fennmaradt, 1300 körülre keltezett falképek (15. kép) mellett a szentély északi falán ismert két későbbi töredék. A falszakasz keleti végén kialakított négyyszög-

35 Uo. 70–71, 73. Kéméndhez lásd még JÉKELY: *Kéménd*.

36 Hermann PHLEPS: *Die Burgkirche zu Michelsberg in Siebenbürgen*. Deutsche Bauzeitung 58(1924). 55. sz. 334, Abb. 5.

37 Fejének alacsonyabb pozíciója alapján a jobb oldali alak talán térdelhetett.

38 KÓNYA: *Az alcinai templom*. 323, 489 (8., 11. kép).

39 A díszítőfestés száz évvel korábbi állapotot rögzítő, részletes leírását lásd PHLEPS: *i. m.* 335. A középkori Magyar Királyság területéről számos román kori kapun ismertek jellemzően nehezen datálható festésnyomok. SZAKÁCS Béla Zsolt: *Homlokzatok színessége a románikában*. Magyar Műemlékvédelem XIV(2007). 225–226.

40 DRĂGUȚ: *Homorod*. 102–109; DRĂGUȚ: *Arta gotică*. 188–192, 202, 230; JENEI: *Pictura murală*. 46–47, 52, 56.

gű fülke fölött egy, a 14. század második felére keltezett kompozíción a sírból kiemelkedő, sebeit mutató *Fájdalmas Krisztus* látható Szűz Mária és János evangélista által közrevéve.⁴¹ Közvetlenül ez alatt, a fülkétől balra volt látható egy ennél későbbi réteghez tartozó, az 1419-es székelyderzsi falképekkel rokon *Keresztre feszítés* részlete, amely ma már csak archív felvételekről ismert.⁴²

Újabban Dana Jenei mutatott rá Maria Dumbrăvician restaurátor kutatása alapján, hogy egy helyenként töredékekben fennmaradt, felszentelési keresztek is tartalmazó, vörös rajzú kifestési réteg egy negyedik, időben legkorábbi periódushoz tartozik, mely a 13. század második felére datált szentély építésével minden bizonnyal egykorú.⁴³ E korai kifestés legjobban megőrződött, aprólékosan kidolgozott részlete az apszis keleti és északkeleti ablaka közötti falszakaszt kitöltő, két pártázatos torony által közrevett, háromkaréjos árkáddal záródó architektonikus keret (16. kép). A toronyokat két-két keskeny arányú félköríves ablak és felettük középen korong alakú dísz tagolja, cseréppel fedett kúptetőiket kereszt koronázza. A növényi motívumokkal díszített árkádív egy-egy párnatagszerűen kiülő elemekből álló, stilizált fejezetre támaszkodik. Egy hasonló, vörössel festett, ezúttal keskenyebb keret alsó része és a jobb oldali torony részlete az apszis északi ablakától balra is kivehető (17. kép). Láthatóan ugyanehhez a kifestéshez tartozott az ablakbélletek fehér alapon vörös színű, részben márványt imitáló díszítőfestése is. A restauratori kutatás ehhez a réteghez sorolja az apszis délkeleti oldalán, szintén vörös színnel megfestett, három egymás mellett álló,

41 Az előző lábjegyzetben felsoroltak mellett lásd JENEI: *Goticul*. 45.

42 Egy, a feje pozíciója alapján minden bizonnyal a kereszt lábánál térdelő, dicsfény nélküli alakot donátorként azonosított a kutatás. Az archív fotók alapján nem egyértelműen eldönthető, hogy ő tartja-e a tőle jobbra megfestett kelyhet, mely felfogja a Krisztus sebeiből eredő, külön sugarakban ömlő vért. A legkésőbb a 20. század közepén már csak töredékként ismert kompozíció fotóit lásd DRĂGUȚ: *Homorod*. 3. kép; HUN-REN BTK Művészettörténeti Intézet, Fényképtár, ltsz. N22336 (<http://fototar.mi.btk.mta.hu/hu/>, utolsó megtekintés: 2025. 03. 22.); *Pictura bisericii din Homorod*, Arhiva Drăguț, (<https://vasiledragut.omeka.net/items/show/24>, utolsó megtekintés: 2025. 03. 22.); Fabini: *i. m.* II. 171, 171m. kép. A kompozíció teljes eltűnéséről egy, a templom helyreállításának befejezéséről tudósító, 2001-es újsághír számol be: *Wandmalereien in Hamruden verschwunden*. Siebenbürgische Zeitung, 2001. 04. 23. (<https://www.siebenbuerger.de/zeitung/artikel/alteartikel/230-wandmalereien-in-hamruden-verschwunden.html>, utolsó megtekintés: 2025. 03. 22.). Vö. JÉKELY Zsombor: *Les ateliers de peinture murale en Transylvanie autour de 1400*. *Ars Transsilvaniae* 23(2013). 39; JENEI: *Goticul*. 57.

43 JENEI: *Goticul*. 28; JENEI: *Pictura gotică*. 249; Maria DUMBRĂVICIAN–Ioana OLTEANU: *Cercetare stratigrafică a tencuielilor istorice și a decorației murale. Biserica evanghelică fortificată din Homorod, comuna Homorod, județul Brașov. Cod LMI. BV-II-a-A-11722*. Kézirat, 2023; a restauratori vélemény szerint a vörös rajzú kifestés architektonikus és figurális motívumai röviddel a felszentelési keresztek után (és nem azokkal egy időben) készülhettek. Köszönöm Maria Dumbrăviciannak, hogy megosztotta velem a restauratori kutatás dokumentációját.

kis méretű alakot is.⁴⁴ E töredékesen fennmaradt, naiv felfogású alakok alacsonyabb pozíciójuknál fogva föltehetően nem az apszis északi oldalán láthatókhoz hasonló architektonikus keretekbe illeszkedtek, és azoknál láthatóan alacsonyabb kvalitást képviselnek.

A legnagyobb felületen a második periódus 1300 körülre keltezett falképei maradtak fenn szintén töredékes, jelenleg tisztítatlan és konzerválatlan állapotban. Az apszis képi programja a félkupolában *Maiestas Domini*-vel, az apszisfalon apostolgalériával elterjedt dekorációs sémát követ (18. kép). A négy evangélistaszimbólum⁴⁵ a kéziratfestészetből és ötvösművészetből ismert megoldással egy-egy félkaréjba foglalva kapcsolódik Krisztus mandorlájához, melyet két szeráf, valamint Szűz Mária és Keresztelő Szent János közbenjáró alakjai vesznek közre. A cylinderfalon töredékesen fennmaradt apostolalakok hármásával szorosan egymás mellett állva voltak megfestve az apszisablakok közötti szűk felületeken (17. kép).⁴⁶ Az apszist a szentélynéyszögtől elválasztó hevederíven föltehetően próféták félalakjait ábrázolták, növényi indák által alkotott medalionokban (19. kép).⁴⁷

A szentélynéyszög oldalfalain több regiszterben ábrázolt narratív ciklusból ma már csak rossz állapotú, nehezen olvasható töredékek maradtak fenn. Az egykori szentélynek a templomtértől való elfalazása folytán a falképek jelentős része elpusztult, ma az oldalfalnak csak valamivel több mint a fele látható. Az északihoz képest a déli falon nagyobb felületen őrződtek meg falképtöredékek, az alsó regiszter alsó fele azonban itt is teljesen elpusztult (20. kép). Vasile Drăguț a déli fal lunettájában *Keresztre feszítést*, ezalatt a *Keresztről való levétel*, a *Pietà* és a *Sírba tétel* ábrázolásait azonosítja. Dana Jenei az oldalfalakon megfestett *Keresztvitel*, *Keresztre feszítés*, *Keresztről való levétel*, *Krisztus siratása* és *Sírba tétel* jelenetekről ír.

A déli fal lunettaalakú felső mezőjének kifestéséből csak az ablaktól balra eső szakasz alsó felében maradt fenn figurális részlet (21. kép). Itt talán egy vörös, fehér és sárga színű ruhát viselő alak öltözkédének részletét és esetleg a kompozícióból kiléptő, sötét színű jobb lábfejét látjuk a jelenetet alulról szegélyező, széles, vörös sáv hátterében. Drăguț leírásával szemben a középen nyíló román kori ablak miatt nehezen elképzelhető, hogy a *Keresztre feszítés* lett volna a képmező témája; valószínűbb, hogy egy kézenfekvő módon két részre osztható epizód kapott itt helyet, mint az *Angyali üdvözlés*.⁴⁸

44 Uo.

45 Az evangélistaszimbólumok közül Máté angyalalakja jól láthatóan feliratszalagot tart, rajta a majuszkulákkal írt *[MA]TTEU(?)[S]* betűk felismerhetők.

46 Jelenleg három hármass csoport azonosítható; a negyedik a déli, gótikus ablak helyén lehegett megfestve.

47 JENEI: *Goticul.* 97.

48 E mellett a csak hipotézisként felvethető azonosítás mellett szólhat egy, az itt a ruházat részeként azonosított piros felülettől balra kivehető, fehér színű, fekete vonalakkal gazdagon tagolt motívum, amelyről nem zárható ki, hogy az angyal (két) szárnyának vége.

A középső regiszter balról számított első jelenetén egy vörös ruhás, föltehetően jobbra fordulva térdelő alak töredéke ismerhető fel, előtte pedig talán egy növény körvonalai (22. kép). Az alsó sáv Passió-jeleneteinek kontextusában nem kizárt, hogy a *Krisztus az Olajfák hegyén* epizód ábrázolásáról van szó. A következő jeleneten⁴⁹ balra páncélsisakos, fegyveres katonák csoportja látható, tőlük jobbra egy hosszú, vörös ruhás alak, majd további alakok körvonalazódnak. Elképzelhető, hogy *Krisztus elfogatását* festették meg itt.

Az alsó és a középső regisztert, akárcsak az alsó regiszter jeleneteit egyszerű, keskeny vörös sávok választják el egymástól. A krisztológiai ciklus legegységelműbben azonosítható epizódja a déli fal alsó regiszterének első jeleneteként megfestett *Levéltel a keresztről* (23. kép). Itt, középen a keresztes dicsfénye alapján azonosítható Krisztus átlósan elhelyezett, meztelen felsőteste és széttárt karjai kivehetők, tőle balra a keresztnak támasztott létrán álló alak, aki föltehetően a Krisztus jobb tenyerét átütő szeget távolítja el, jobbra pedig két dicsfényes alak felsőteste látható.

A következő jelenet bal felső részében három, félprofilban a kompozíció közepe felé forduló, kezeit maga előtt felemelő (részben imára összetevő) alak felsőteste vehető ki (24. kép). Közülük balról az első föltehetően csúcsos zsidó kalapot, a másik kettő dicsfényt visel. Az alakok előtt mintegy derékmagasságban egy íves körvonallú, világosbarnás részlet látható. A jelenet a töredékek alapján nem azonosítható egyértelműen. Figyelembe véve a Passió történéseinek kronológiáját és hogy a *Krisztus siratása* epizód az Alpoktól északra csak a 14. században tűnik fel,⁵⁰ egy valószínűbb lehetőség, hogy a *Sírbátételt* festették meg itt. Az alsó sáv harmadik jelenetéből nem maradt fenn értelmezhető részlet.

Az északi fal felső regiszterében, szintén alul vastag vörös sávval szegélyezett, lunettaalakú kompozíció lehetett megfestve, amelyből mindössze pár vörös és föltehetően háttérként szolgáló világoskék színfolt maradt meg; az ábrázolás témája nem meghatározható. A középső sávban a jobbról számított első jelenet jobb felső része őrződött meg töredékesen (25. kép). A kompozíció jobb szélén egy kváderkövekből épült, piros tetős épület emelkedik, ettől balra öt félprofilban balra forduló, részben szakállas, föltehetően dicsfény nélküli⁵¹ alakot látunk. Az alakok feje fölött kivehető, vízszintes vörös vonal láthatóan nem a jelenet része; akárcsak a jobb oldali alak vállmagasságában, valamint kevéssel a jelenet alsó szegélye felett húzódó vízszintes vonalak, és a helyenként töredékesen kivehető függőleges vonalak, minden bizonnyal a

49 A két jelenet közötti elválasztásból ma egy egyszerű fekete vonal látszik.

50 *Lexikon der christlichen Ikonographie*. I. Hg. von Engelbert KIRSCHBAUM. Herder, Rom–Freiburg–Basel–Wien, 1968. 278, 281.

51 A falkép töredékessége miatt a dicsfény megléte egyes alakok esetében nem zárható ki.

szentély kifestésének első rétegéhez tartozott.⁵² A jobb szélen álló, magas arányú épület alapján egy Krisztus élete ciklus kontextusában esetleg a *Jeruzsálembe való bevonulás* jelenetére gondolhatunk; amennyiben ez az epizód volt itt megfestve, a Jeruzsálem kapuja előtt Krisztust fogadó emberek csoportja az átlagosnál népesebb.

Az északi falhoz hasonlóan a középső regisztertől egy keskenyebb vörös sávval elválasztott alsó regiszter jobb oldali szakaszán maradt fenn egy jelenet bal felső sarkának rossz állapotú töredéke (26. kép).⁵³ A kompozíció felső részén egy átlós irányú, testszínű motívum, talán egy felfelé kinyújtott kar látható, alatta pedig föltehetően egy fehér dicsfénnel övezett fej. A töredéket Dana Jenei *Keresztre feszítés*ként azonosítja;⁵⁴ a felvetés valószínű, ebben az esetben a megfeszített Krisztus jobb karjának részletét és a kereszt lábánál álló egyik alak (Szűz Mária?) fejét látjuk.

Amennyiben a fentebb javasolt feltételes azonosítások helytállóak, az északi fal középső sávjában a *Jeruzsálembe bevonulás* jelenetével megkezdett Passió ciklus a déli fal azonos regiszterében folytatódott az elfogatás körüli epizódokkal, majd Krisztus kínzásainak a *Keresztre feszítéssel* végződő elbeszélése (az északi fal alsó sávja) után, a Krisztus halála utáni történésekkel zárult a szentélynegyszög déli falán.

A keresztboltozat kifestése a keleti boltmezőben maradt fenn a legnagyobb felületen (27. kép). A töredékek alapján felvethető, hogy fehér háttér előtt egy vörösbarna színű, jobbra tartó lovat látunk. Jobbra föltehetően profilban ábrázolt feje körvonala-zódik nyitott szájjal, nyaka és vágatást érzékeltetve előrenyújtott mellső lába, mely alsó részén a patának megfelelően kiszélesedik. A fej alatti két párhuzamos okkersárga vonal talán a ló kantárja; a fejtől balra egy sárga felület jobb széle látszik, melyről elképzelhető, hogy a lovas öltözkéhez tartozott (28. kép). Balra föltehetően a ló fara és farka kivehető, hátsó lábait esetleg a mellsőkkel szimmetrikusan nyújthatta ki hátrafelé. Efölött egy szintén vörösbarna, balra elvékonyodó, halványan fennmaradt felület talán a lovas köpenyének vége. A képmező bal alsó részén két rózsaszínű, nyolcágú csillag látható. A déli boltmező közepén látható töredék talán egy szakálltalan, szőke hajú alak frontális beállítású büsztjének részletét ábrázolja; az északi boltmezőben csak vörösbarna színfoltok maradtak fenn. A boltmezők oldalsó sarkait rombuszhálódíszes vörös és alatta fehér sáv tölti ki. A keresztboltozat bordáin váltakozva vö-

52 Elképzelhető, hogy a vízszintes és függőleges vörös vonalak olyan kváderutánczatú festést alkottak, mint amilyen a széki templom első periódusú kifestésén megfigyelhető. WEISZ: *i. m.* 317, 322.

53 A kompozíció jelentős részét elfedte a 14. századi *Vir Dolorum*-ábrázolás, majd a később elpusztult, 15. századi *Keresztre feszítés* minden bizonnyal a ma látható felületek nagy részét is takarta. Lásd még Hermann Fabini 1999-ben publikált fotóját, amelyen a jelenet bal szélének nagyobb felülete látható. FABINI: *i. m.* 171, 171m.

54 Bár Jenei nem jelöli meg a *Keresztre feszítés* pontos helyét, minden bizonnyal ezt a töredéket írta le későbbi ábrázolások által takart jelenetként.

rösbarna és okkersárga, részben márványt imitáló díszítőfestés nyomai figyelhetők meg.

A keleti mező töredékes kompozíciója több tekintetben összevethető a nagydisznódi szentélynégyyszög boltozatának kifestésével, ahol a boltmezőkben az *Apokalipszis négy lovasa* látható (29. kép). Az előre- és hátrafelé kinyújtott lábú lovak testtartása, a lovasok köpenyének hátrafelé hosszan elnyúló vége vagy a csillagokkal teleszórt hátterek is megfeleltethetők a Homoródon fennmaradt részleteknek. Nem mutat ugyanakkor rokonságot a nagydisznódi kompozícióval a déli boltmezőben ki-vehető szőke, hosszú hajú, frontális beállítású fej,⁵⁵ bár a képmezőben elfoglalt pozíciója alapján elképzelhető, hogy egy lovashoz tartozott.

Az *Apokalipszis négy lovasa* a szereplők száma, a háromszögű boltmezőbe jól illeszthető kompozíció, valamint a *Jelenések könyvének* liturgikus vonatkozásai⁵⁶ alapján kézenfekvő témája lehetett a keresztboltozatok kifestésének, különösen a szentélyben; ennek ellenére nem volt különösebben elterjedt a középkori falképfestészetben. Ugyanakkor a téma nagydisznódi ábrázolása mellett az alcinai szentélyboltozat lunettáiban való megfestése is arra utal, hogy az erdélyi (szász) templomok 13–14. századi falképdíszítésében az átlagosnál nagyobb népszerűségnek örvendett. Mindezt összevetve elképzelhető, hogy Homoródon, Nagydisznódhoz hasonlóan, az apokaliptikus lovasok alakjai díszítették a szentélynégyyszög boltozatát, az ismert részletek töredékessége miatt azonban ez egyértelműen nem bizonyítható.

A falképekre szürkés-kék (a boltozaton fehér) háttér előtt okker, vörösbarna, fehér, piros, rózsaszín színek használata jellemző. Bár az ábrázolások felfogása rajzos, sematikus, egyes részletekben aprólékos díszítőkedv figyelhető meg: ilyenek a *Maiestas Domini*-kompozíció több alakjának dicsfényét vagy a Krisztus öltözkédének szegélyeit díszítő mintázatok (30. kép); az apostolok piros és sárga dicsfényének váltakozása eredetileg szintén dekoratívan hathatott (17. kép).

A fent leírtak alapján Homoródon az építés befejezésekor (vagy röviddel azt követően) egy kezdetlegesebb, fehér vakolaton vörös színű kifestéssel díszítették a szentélyt, mely az apszisfalon architektonikus kereteket, az ablakbélletekben díszítőfestést, a szentély oldalfalain talán kváderfestést foglalt magában, és amelynek a későbbinél minden bizonnyal egyszerűbb figurális programjáról nem sokat tudunk. Ezt föltehetően nem sokkal később követte egy színhasználatában és ikonográfiai programjában is gazdagabb kifestés, mely az apszis (*Maiestas Domini* és apostolgaléria) és a szentély oldalfalai (krisztológiai ciklus) esetében a korban általános népszerűségnek örvendő dekorációs sémákat hasznosította, míg a szentélynégyyszög boltozatán esetleg egy, a régióban elterjedt témát (apokaliptikus lovasok) festhettek meg.

55 Nagydisznódon a lovasok feje félprofilban van.

56 A téma alcinai megfestése kapcsán lásd KÓNYA: *Ikonográfiai összefüggések*. 52 (további szakirodalommal).

A fentebb leírtak reményeink szerint hozzájárulnak azon álláspontok árnyalásához, amelyek a 14–15. században virágzó erdélyi falképfestészet előzményeiről való ismereteink hiányosságát a román kori templomok figurális kifestésének jellemző hiányával magyarázzák. A 13. századi és 1300 körüli erdélyi falképekre vonatkozó általános következtetések levonása előtt azonban további kutatásokra van szükség: egyrészt olyan, művészettörténeti publikációkban még feldolgozatlan, újonnan feltárt falképek vizsgálatára, mint a nagydisznódi vagy a széki templom első periódusú kifestése, másrészt már publikált emlékek (Boroskrakkó) újbóli elemzésére az új felfedezések fényében. Jövőbeni építészettörténeti és restaurátori kutatások, valamint esetleges további feltárások (Nagysink) ugyanakkor nagymértékben pontosíthatják az itt tárgyalt emlékekre vonatkozó ismereteinket is.

NOTES ON THE EARLY WALL PAINTING IN TRANSYLVANIA: CASE STUDY OF THE DECORATION OF FOUR ROMANESQUE CHURCHES IN THE SAXON REGION

Keywords: *medieval wall painting; Romanesque architecture; thirteenth century; fourteenth century; Transylvanian Saxons*

While many recent studies have been dedicated to the rich and ever-growing heritage of medieval wall paintings in Transylvania from the fourteenth to the early sixteenth century, fragments surviving from the preceding period have received little attention in art historical literature. This paper focuses on four Romanesque churches from the southern part of the region populated by the Transylvanian Saxons, preserving fragments of their earliest layer(s) of medieval wall painting decoration probably datable to the thirteenth century or around 1300.

In Alțâna (Alzen, Alcina) two fragments were identified by restorer Lóránd Kiss as being earlier than the wall paintings dating from the second half of the fourteenth century. A painted architectonic frame on the northern chancel wall probably served as the decoration of the sacrament niche in the Romanesque chancel. A figural composition including the heads of two kings on the western side of the southern pier of the chancel arch may possibly have represented the episode of the *Three Magi before Herod*.

In Cincu (Großschenk, Nagysink) a representation of the *Martyrdom of Saint Lawrence* can be seen on the northern nave wall, above the entrance to the northeastern tower base. The head of one of the tormentors captured in profile, with caricatural features follows a similar type as a male head in the portfolio of Villard de Honnecourt (fol. 9v). A row of haloed heads preserved fragmentarily in the upper part of the western side of the chancel arch may have belonged to an apostle gallery as part of a *Last Judgement* scene.

Of the wall painting decoration of the Romanesque basilica in Cislădioara (Michelsberg, Kisdisznód) only a few isolated fragments survive. On the transversal arch between the choir and the apse probably two layers of wall painting are preserved, one including eight busts set in medallions with a tendril decoration. Traces of paint on the lower part of the apse semi-dome may have belonged to the lower decorative frame of a *Majestas Domini* composition.

Based on the research by restorer Maria Dumbrăvician, Dana Jenei has recently pointed out that in Homorod (Hamruden, Homoród) a thirteenth century layer painted in red precedes the wall paintings in the former chancel of the church, generally dated to around 1300. The paper provides a description of both early wall painting layers and proposes a hypothetical iconographic reconstruction of the Christological cycle on the side walls and of the decoration of the vault.

NOTE PRIVIND PICTURA MURALĂ TIMPURIE DIN TRANSILVANIA: STUDII DE CAZ PRIVIND DECORAȚIA A PATRU BISERICI ROMANICE DE PE TERITORIUL SĂSESC

Cuvinte-cheie: *pictura murală medievală; arhitectura romanică; secolul al XIII-lea; secolul al XIV-lea; sașii ardeleni*

În timp ce multe studii recente au fost dedicate patrimoniului bogat al picturilor murale medievale din Transilvania de la secolul al XIV-lea până la începutul secolului al XVI-lea, fragmentele păstrate din perioada anterioară au primit puțină atenție în literatura de specialitate. Lucrarea de față se concentrează asupra a patru biserici romanice din sudul regiunii populate de sașii transilvăneni, care păstrează fragmente din primele lor straturi de pictură, databile probabil în secolul al XIII-lea sau în jurul anului 1300.

La Alțâna, două fragmente au fost identificate de restauratorul Lóránd Kiss ca fiind mai vechi decât picturile murale datând din a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Un cadru arhitectonic pictat pe peretele nordic al sanctuarului a servit probabil drept decor al nișei sacramentale din sanctuarul romanic. O compoziție figurală care include capetele a doi regi de pe latura vestică a pilonului sudic al arcului de triumf ar putea reprezenta episodul celor *Trei magi în fața lui Irod*.

La Cincu o reprezentare a *Martiriului Sfântului Laurențiu* se vede pe peretele nordic al navei, deasupra intrării spre baza turnului nord-estic. Capul unuia dintre torționari, surprins în profil, cu trăsături caricaturale, reprezintă un tip de figură similar unui cap de bărbat din portofoliul lui Villard de Honnecourt (fol. 9v). Un șir de capete cu aureole păstrate fragmentar în partea superioară a laturii vestice a arcului de triumf ar putea fi fragmentele unei galerii de apostoli, ca parte a unei scene a *Judecării de Apoi*.

Din decorația murală a bazilicii romanice în Cisnădioara se păstrează doar câteva fragmente izolate. Pe arcul dublou dintre cor și absidă s-au păstrat probabil două straturi de pictură murală, unul dintre ele reprezentând opt busturi în medalioane cu decorație de vrejuri. Urmele de pictură de pe partea inferioară a semicupolei absidei ar putea fi fragmentul chenarului decorativ inferior al unei *Maiestas Domini*.

Bazându-se pe cercetările restauratoarei Maria Dumbrăvician, Dana Jenei a semnalat recent că la Homorod un strat pictat în roșu din secolul al XIII-lea precede picturile din fostul sanctuar, datate în general în jurul anului 1300. Lucrarea oferă o descriere a ambelor straturi de pictură murală timpurie și propune o reconstrucție iconografică ipotetică a ciclului hristologic de pe pereții laterali și a decorului bolții.

KÉPJEGYZÉK / LIST OF ILLUSTRATIONS / LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. Alcina, festett architektonikus keret a szentély északi falán (Fotó: Horváth Domonkos, 2022)
Alțana, painted architectonic frame on the northern chancel wall
Alțana, cadru arhitectonic pictat pe peretele nordic al sanctuarului
2. Alcina, figurális kompozíció (*A Háromkirályok Heródes előtt?*) töredéke a déli diadalívpillér nyugati oldalán (Fotó: Szakács Béla Zsolt, 2022)
Alțana, fragment of a figural composition (*The three Magi before Herod?*) on the western side of the southern pier of the chancel arch
Alțana, fragment dintr-o compoziție figurativă (*Cei trei magi înaintea lui Irod?*) de pe latura de vest a stâlpului sudic al arcului de triumf
3. Alcina, a déli diadalívpillér kompozíciójának részlete, restaurálás előtt (Fotó: Kiss Lóránd, 2007)
Alțana, detail of the composition on the southern pier of the chancel arch, before restoration
Alțana, detaliu din compoziția de pe stâlpul sudic al arcului de triumf, înainte de restaurare
4. Nagysink, *Szent Lőrinc vértanúsága* a főhajó északi falán (Fotó: Kiss Lóránd, 2015)
Cincu, *The Martyrdom of Saint Lawrence* on the northern nave wall
Cincu, *Martiriul Sfântului Laurențiu* pe peretele nordic al navei
5. Nagysink, *Szent Lőrinc vértanúsága*, részlet (Fotó: Kiss Lóránd, 2015)
Cincu, *The Martyrdom of Saint Lawrence* (detail)
Cincu, *Martiriul Sfântului Laurențiu* (detaliu)
6. Villard de Honnecourt vázlatkönyve, Paris, Bibliothèque nationale de France, MS Fr. 19093, fol. 9v (részlet). A kép forrása: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10509412z/f20.item#>
The Portfolio of Villard de Honnecourt. Paris, Bibliothèque nationale de France, MS Fr. 19093, fol. 9v (detail)
Caietul de schițe al lui Villard de Honnecourt. Paris, Bibliothèque nationale de France, MS Fr. 19093, fol. 9v (detaliu)
7. Nagysink, az északeleti toronyaljba vezető ajtó fölkéjét keretező díszítőfestés (Fotó: Kiss Lóránd, 2015)
Cincu, decorative frame over the portal leading into the northeast tower base
Cincu, cadru decorativ deasupra portalului spre baza turnului de nord-est
8. Nagysink, falképtöredékek a diadalív nyugati oldalán, jelenleg a padlástérben (Fotó: Kiss Lóránd, 2015)
Cincu, wall painting fragments on the west side of the chancel arch, now in the attic
Cincu, fragmente de pictură murală pe latura vestică a arcului de triumf, acum în pod
9. Kisdisznód, a szentélynegyszög és az apszis közötti hevederív kifestése (Fotó: Horváth Domonkos, 2022)
Cisnădioara, wall paintings on the transversal arch between the choir and the apse
Cisnădioara, picturi murale pe intradosul arcului dublou dintre cor și absidă
10. Kisdisznód, medallionba foglalt büszt és leveles indadisz töredéke (Fotó: Horváth Domonkos, 2022)
Cisnădioara, fragments of a bust set in a medallion with tendrils and leaves
Cisnădioara, fragmente ale unui bust într-un medallion cu vrejuri și frunze
11. Kisdisznód, festésnyomok az apszis félkupolájának alsó részén, a keleti ablak fölött (Fotó: Horváth Domonkos, 2022)
Cisnădioara, traces of paint on the lower part of the apse semi-dome, above the east window
Cisnădioara, urme de pictură pe partea inferioară a semicupolei absidei, deasupra ferestrei estice
12. Nagydisznód, falképek a főapszis keleti ablakbélletében és az ablak fölött (Fotó: Szakács Béla Zsolt, 2023)
Cisnădie, wall paintings in the eastern window splay of the main apse and over the window
Cisnădie, picturi murale în ambrazura și deasupra ferestrei estice a absidei principale
13. Kisdisznód, a templom hosszmetSZete délről és az északi diadalívpillér falképének részletrajza. A kép forrása: PHLEPS, i. m. 334.

- Cisnădioara, longitudinal section of the church from the south and sketch of the wall painting on the northern pier of the chancel arch.
Cisnădioara, secțiune longitudinală a bisericii dinspre sud și schița picturii murale de pe stâlpul nordic al arcului de triumf.
14. Kisdisznód, kifestés nyomai a nyugati kapu ívbélletén (Fotó: Szakács Béla Zsolt, 2023).
Cisnădioara, traces of painting in the archivolt of the western portal.
Cisnădioara, urme de pictură pe arhivolta portalului vestic.
 15. Homoród, az egykori szentély apszisa (Fotó: Kónya Anna, 2013)
Homorod, the apse of the former chancel
Homorod, absida fostului sanctuar.
 16. Homoród, festett architektonikus keret az apszis keleti ablakától balra (Fotó: Kónya Anna, 2013)
Homorod, painted architectonic frame to the left of the east apse window
Homorod, cadru arhitectonic pictat în stânga ferestrei estice a absidei
 17. Homoród, felszentelési kereszt és architektonikus keret töredéke, valamint három apostol az apszis északi oldalán (Fotó: Kónya Anna, 2013)
Homorod, consecration cross and fragment of an architectonic frame, as well as three apostle figures on the northern side of the apse
Homorod, cruce de consacrare și fragment dintr-un cadru arhitectonic; trei figuri de apostoli pe latura nordică a absidei
 18. Homoród, *Maiestas Domini* szeráfokkal, valamint Szűz Mária és Keresztelő Szent János alakjaival közrevéve a félkupolában (Fotó: Szakács Béla Zsolt, 2013)
Homorod, *Maiestas Domini* flanked by seraphs and figures of the Virgin Mary and Saint John the Baptist
Homorod, *Maiestas Domini* flancat de serafimi, Fecioara Maria și Sfântul Ioan Botezătorul
 19. Homoród, medalionokba foglalt félalakok (próféták?) az apszist a szentélynégyszögtől elválasztó hevederíven (Fotó: Kónya Anna, 2013)
Homorod, half-figures in medallions on the transversal arch between the choir and the apse
Homorod, busturi în medalioane pe intradosul arcului dublou dintre cor și absidă
 20. Homoród, falképek a szentély déli falán (Fotó: Horváth Domonkos, 2023)
Homorod, wall paintings on the southern chancel wall
Homorod, picturi murale pe peretele sudic al sanctuarului
 21. Homoród, falképtöredék a déli szentélyfal felső regiszterében (Fotó: Kónya Anna, 2013)
Homorod, wall painting fragment in the upper register of the southern chancel wall
Homorod, fragment de pictură murală în registrul superior al peretelui sudic al sanctuarului
 22. Homoród, töredékes jelenetek a déli szentélyfal középső regiszterében (Fotó: Kónya Anna, 2013)
Homorod, fragmentary scenes in the middle register of the southern chancel wall
Homorod, scene fragmentare în registrul mijlociu pe peretele sudic al sanctuarului
 23. Homoród, *Levétel a keresztről* a déli szentélyfal alsó regiszterében (Fotó: Kónya Anna, 2013)
Homorod, *Deposition from the cross* in the lower register of the southern chancel wall
Homorod, *Coborârea de pe cruce* în registrul inferior pe peretele sudic al sanctuarului
 24. Homoród, Passió-jelenet töredéke a déli szentélyfal alsó regiszterében (Fotó: Kónya Anna, 2013)
Homorod, fragmentary Passion scene in the lower register of the southern chancel wall
Homorod, scenă fragmentară din ciclul patimilor în registrul inferior al peretelui sudic al sanctuarului
 25. Homoród, többretegű kifestés a szentély északi falán (Fotó: Kónya Anna, 2023)
Homorod, multiple layers of wall painting on the northern chancel wall
Homorod, straturi multiple de pictură murală pe peretele nordic al sanctuarului
 26. Homoród, Passió-jelenet töredéke (*Keresztre feszítés?*) az északi szentélyfal alsó regiszterében (Fotó: Kónya Anna, 2013)
Homorod, Fragmentary Passion scene (*Crucifixion?*) in the lower register of the northern chancel wall
Homorod, scenă fragmentară (*Răstignirea?*) din ciclul patimilor în registrul inferior al peretelui nordic al sanctuarului

27. Homoród, a szentélynégyyszög keresztboltozatának keleti mezője (Fotó: Kónya Anna, 2023)
Homorod, eastern field of the cross vault of the choir
Homorod, pânza de boltă estică a boltii în cruce din cor
28. Homoród, a boltozat kifestésének részlete (Fotó: Szakács Béla Zsolt, 2023)
Homorod, detail of the wall painting on the vault
Homorod, detaliu al picturii murale de pe boltă
29. Nagydisznód, apokaliptikus lovas a szentély boltozatán (Fotó: Horváth Domonkos, 2023)
Cisnădie, Apocalyptic Horseman on the chancel vault
Cisnădie, Călăreț Apocaliptic pe bolta sanctuarului
30. Homoród, *Maiestas Domini* az apszis félkupolájában (részlet, fotó: Kónya Anna, 2023)
Homorod, *Majestas Domini* in the semi-dome of the apse (detail)
Homorod, *Maiestas Domini* în semicupola absidei (detaliu)

KÓNYA ANNA

*1. Alcina, festett architektonikus keret
a szentély északi falán*

2. Alcina, figurális kompozíció töredéke a déli diadalívpillér nyugati oldalán

3. Alcina, a déli diadalívpillér kompozíciójának részlete, restaurálás előtt

4. Nagysink, Szent Lőrinc vértanúsága a főhajó északi falán

5. Nagysink, Szent Lőrinc vértanúsága

6. Villard de Honnecourt vázlatkönyve

7. Nagysink, az északkeleti toronyaljba vezető ajtó fülkáját keretező díszítőfestés

8. Nagysink, falképtörödékek a diadalív nyugati oldalán, jelenleg a padlástérben

9. Kisdisznód, a szentélynégyyszög és az apszis közötti hevederív kifestése

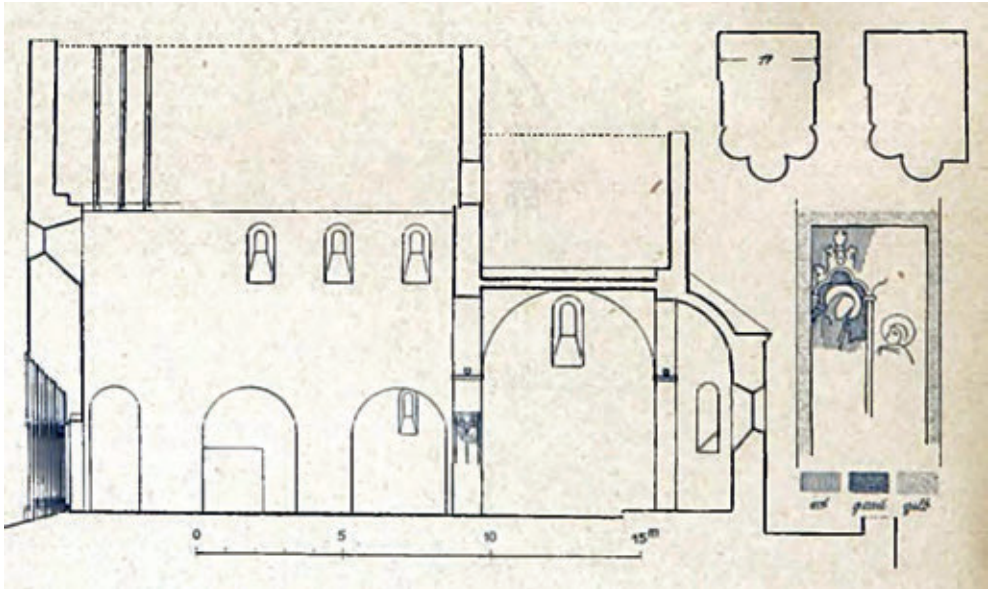
10. Kisdisznód, medalionba foglalt büszk és leveles indadísz töredéke

11. Kisdisznód, festésnyomok az apszis félkupolájának alsó részén, a keleti ablak fölött

12. Nagdisznód, falképek a főapszis keleti ablakbélletében és az ablak fölött

13. Kisdisznód, a templom hosszmetsete délről és az északi diadalív pillér falképének részletrajza

14. Kisdisznód, kifestés nyomai a nyugati kapu ívbélletén

15. Homoród, az egykori szentély
apszisa

16. Homoród, festett architektonikus keret
az apszis keleti ablakától balra

17. Homoród, felszentelési kereszt és architek-
tonikus keret töredéke, valamint három apostol
az apszis északi oldalán

18. Homoród, Maiestas Domini szeráfokkal, valamint Szűz Mária és Keresztelő Szent János alakjaival közrevéve a félkupolában

19. Homoród, medalionokba foglalt félalakok az apszist a szentélynégyszögtől elválasztó hevederíven

20. Homoród, falképek a szentély déli falán

21. Homoród, falképtöredék a déli szentélyfal felső regiszterében

22. Homoród, töredékes jelenetek a déli szentélyfal középső regiszterében

23. Homoród, Levétel a keresztről a déli szentélyfal alsó regiszterében

24. Homoród, Passió-jelenet töredéke a déli szentélyfal alsó regiszterében

25. Homoród, többretegű kifestés a szentély északi falán

26. Homoród, Passió-jelenet töredéke az északi szentélyfal alsó regiszterében

27. Homoród, a szentélynégyyszög keresztboltozatának keleti mezője

28. Homoród, a boltozat kifestésének részlete

29. Nagydisznód, apokaliptikus lovas a szentély boltozatán

30. Homoród, Maiestas Domini az apszis félkúpójában